

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BORZSÁK ISTVÁN

SPICILEGIUM BIBLIO-BIOGRAPHICUM

Azt a tudománytörténeti apróságot, amely a fiatal Ábel Jenőnek egy Curtius Rufus-kiadásban talált ceruzabejegyzéseiről az Ant. Tan. 25. évfolyamában (1978, 221 sk.) jelent meg, azért ajánlottam Julow Viktornak, mert éppen azon a napon (1979. június 13-án) esett át egy súlyos műtéten, amely után — aggódó reménykedésünket valóra váltva — *felkelt és járt*. 1982. január 15-én *nem* kelt fel, és azóta — Bacon, Pope, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály társaságában — fájdalmaktól végleg mentesen jár. Könyv- és tudománytörténeti tallózásainkat megint csak Reá emlékezve folytatjuk.

I. Mint a fentebb említett Curtius Rufus, a most ismertetendő könyv is a budapesti latin tanszék könyvtárának revideálása során került a kezembe. A cremonai Francesco Novati «La giovinezza di Coluccio Salutati (1331–1353)» c. könyvéről (Torino 1888) van szó (korábbi jelzete: L. 157, jelenleg: H. 3884), amelynek előlapján tintával beírt ajánlást olvashatunk: «Al chiariss. prof. E. Abel in ricordo dell'A.» Vagyis a szerző mindössze százötven példányban megjelent könyvét emlékül szánta Ábel Jenőnek, — sajnos közelebbi datálás nélkül. Mivel azonban Novati monográfiája 1888-ban jelent meg (az előszó 1888. március 1-én kelt), Ábel Jenő pedig 1889. december 13-án meghalt, (egyb fogódzó híján arra gondolhatunk, hogy az ajánlás még 1888 júniusában, a bolognai egyetem jubiláris ünnepségeinek során került a könyvbe. Abel — mint tudjuk (vö. A. J. Bp. 1981, 149) — tagja volt az ünnepségekre küldött magyar delegációnak és ott név külföldi tudósokkal kötött ismeretséget, főképp pedig a környékbeli gyűjteményekben kutatott.

Novatihoz fűződő kapcsolatairól egyelőre annyit tudunk, amennyit egy Firenzeből (1888. okt. 25-én) Ábel Jenőhöz intézett leveléből kiolvashatunk. (Az akadémiai kéziratjár jelzete: MS 226/17; a levél ismeretét Ritoók Zsigmondnének köszönöm.) Célzás történik benne a Marliani-kódex felfedezésére, vagyis a bolognai ünnepségek szerencsés mellék-körülményeire és Corvin János leánykérésének (Bianca Sforza eltervezett magyarországi bevonulásának) az olasz levéltárakból remélt felderítésére. Novati az érdekesnek ígérkező kutatási eredmény pisai vagy livornói közlésére is gondol. A levélben érintett személyek (Leon. Aretino, Col. Salutati, Pier Paolo Vergerio stb.) kettejük témáinak érintkező pontjait jelzik, a végén olvasható üdvözletek pedig Ábel olaszországi ismeretségi körébe derítenek némi fényt. (Közben helyesbíteniünk kell Ábel Jenő-könyvünk 18. lapjának egy mondatát: ezek szerint a hozzája írott levelekből *egy*et utólag sikerült mégis föllelnünk.)

A könyv azonban valamennyivel többet is elárul gazdájáról. A címlap üres baloldalan nyolc szám van ceruzával beírva: 9, 11, 30, 33, 42, 48, 54, 90. A dűlőngelő számok arra vallanak, hogy bejegyzőjük vagy vonaton, vagy — inkább — ágyban fekvé olvasta a könyvet és a megjelölt lapokon valami érdelemleges dolgot talált. Nézzük végig az illető lapokon megjelölt részeket!

9,1. j.: Domenico di Bandino d'Arezzo, mint egy «Fons memorabilium universi» c., «sokat idézett, de kevésbé tanulmányozott» (14. századi) betűrendes enciklopédiának, benne egybekezt Coluccio Salutati rövid életrajzának is a szerzője.

11,1. j.: F. Villani «De civitatis Florentiae famosis civibus» c. könyve is meg van jelölve.

30,2. j.: a bolognai magisterek javadalmazásainak 13–14. századi jegyzéke nyilván közelebből érdekelte a külföldi iskolákba járó magyar diákok nyomozóját.

33,1. j.: Mazzetti lajstromának (Repertorio dei Professori della celebre Università di Bologna, B. 1847) megjelölése ugyanebbe az irányba mutat.

42,2. j.: utalás G. Visconti herceg modronei könyvtárának egy érdekes kötegyére.

48,1. j.: utalás a bolognai «ginnasium» jogi karának statutumaira (Bononia 1561), valamint hasonló firenzei dokumentumokra, különös tekintettel a jogi tanulmányok elvégzéséhez megkívánt évek számára.

54,4. j.: Giov. Calderini repertóriumának «gyönyörű» (bellissimo) sienai példányáról.

A 90,2. jegyzetben Ábel érthető meglepéssel és örömmel fedezhette fel Isota Nogarola-kiadásának (Vindobona 1886) és kutatói erényeinek számontartását.

Ez nem sok, de tekintettel az Ábelre vonatkozó életrajzi anyag szűkösségére, el sem hanyagolható. Ha arra az emberfölötti erőfeszítésre gondolunk, amellyel a beteg tudós még halálos ágyán is dolgozott, ennek az élni-és irniakarásnak szerény dokumentumait sem fogjuk úntottan félretolni.

2. Másik trouvaile-unk látszólag még igénytelenebb: Némethy Géza Tristia-kommentárjának (Commentarius exegeticus ad Ovidii Tristia. Bp. 1913) a szerző sajátkezü betoldásaival, javításaival kiegészített példánya. *Habent sua fata libelli*, szoktuk mondani, de ennek a *libellus*nak a sorsát aligha tudná valaki is nyomon követni. Ti. kétségtelenül Némethy kusza ceruzabejegyzéseivel van benne dolgunk,¹ de ez a példány nem valamegyik pesti antikváriumból, hanem az egri megyei könyvtár kiselejtezett anyagából került elő (ottani száma Cc 193 volt).

A bejegyzések jelentőségét abban láttam volna, hogy Némethy Géza korán jelentkező és több évtizedre nyúló passzivitásának leverő egyhangúságát a csendes olvasgatás és alkalmi javítgatás némi aktívumaival ellensúlyozzák, — ha ellensúlyozzák. Kéziratokat sem a kommentár megírásakor, sem utólag nem búvárolt; most véletlenül hozzáférhetővé vált szövegmódosításai csak az annyira szeretett és jórészt könyv nélkül tudott auktorhelyek egybevetésének lehetnek gyümölcsei.

Így gondolhattuk volna, ha — óhatatlanul — a Tristia-kommentár hazai és külföldi fogadtatására is nem terjesztjük ki figyelmünket. Akkor azonban az első látásra remélt aktívumok is erősen viszonylagossá válnak. Némethy már Hegedűs István recenziójából² is okulhatott volna, de a nyomtatásban megjelent kritikái észrevételeknek csak annyi foganatjuk lett, mint a fenntartások előzetes baráti közlésének: semmi. Némethy «megingathatatlan» maradt, vagyis kitartott divinatorikus szövegkonstituálói és sajátosan egyéni, teljességgel korszerűtlen kommentátori gyakorlata mellett. Pedig érdemes lett volna Hegedűsnek akárhány megjegyzését megszívlelnie. Gondoljuk csak el: Némethy R. Ewald 1884. évi Teubner-szövegéhez fűzte a maga kritikái észrevételeit; O. Güthling ugyanakkori (prágai) kiadásának «gazdag kritikai készletére» *később* — Hegedűs recenziója nyomán — *sem reflektált*. (Ezt a tényt Huszti József a — mint látni fogjuk — más indítás folytán létrejött «Supplementum» ismertetésében³ majd úgy nyugtázza, hogy a neves szerző kommentárjának kiadása óta «még jobban elmélyedt kedvelt költőjébe és alaposan felhasználta az újabb Ovidius-irodalmat.» Itt kifejezett utalás történik arra a Güthlingre, akinek ugyancsak 1884-ben közreadott szövegkiadását és apparátusát Némethy *utólag sem* hasznosította.)

Hegedűs örömmel állapította meg, hogy Némethy «óvatosabb lett a coniecturák tekintetében», amennyiben 64 felsorolt hely közül csak tizenegyet változtatott meg («ex sua coniectura»). A továbbiakban csak ezeket rostálgatta, sajnos épp helyesléseiben nem a legszerencsésebben. «Ritka szép javításnak» minősítette például az *aut*-ot (Trist. III 9,20: *et* helyett); a szövegnek csakis *et*-tel van értelme), vagy «szerencsés leleménynek» és «egy *crux*ot elenyészető érdemes munkának» a IV 3. elegia 83. sorában hagyományozott *freta* helyett *facta* beiktatását. Az érdem azonban nem Némethy, hanem az elhallgatott Ewaldot illeti.

Annál bőlebb egy másik Némethy-konjektúrához (V 5,45: *moris — morum*) fűzött elmélkedése (602): «Némethy mindig a tiszta, világos értelmességre törekszik, de ez még távolról sem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy egyúttal Ovidius adja vissza, pedig a szövegkritikusnak ez a feladata. Némethy a Bentley-féle *ratio centum codicibus potior*-t úgy értelmezi, hogy az ő józan, intellektualis, phraseológiával támogatott lectiója az egyedül helyes . . . Sok jó gondolata van Némethynek, de azért nem következik, hogy ez a jó gondolat az Ovidiusé.»

Érdemes (és időszerű) Hegedűs bírálatának további megállapításait is idézni (603): a semmi értelmetlenséget el nem tűrő Némethy egynehány kritikái keresztet megoldott ugyan, de olvasói hiába keresik kommentárjában «a költői hangulat jellemzését, a költői kompozíciónak a költő hangulatából, lelkiállapotából való megmagyarázását, az egyes

¹ Egy hasonló jegyzetekkel telerótt Appendix Verg.-kötetről: Ant. Tan. 25 (1978) 71.

² EPhK 37 (1913) 600 skk.

³ EPhK 47 (1923) 217; a továbbiakhoz l. Némethy Gézáról tartott emlékbeszédét is: EPhK 64 (1940) 1 skk.

elégiák szerkezetének elemzését, stilisztikai sajátásaival való kidomborítását, a költő retorikai iskolázottsága által a költői alkotás szabadságára tett korlátozó hatásának feltüntetését) stb. Említsük meg itt Hegedűsnek azt az 1913-ban elhíhető megjegyzését is, hogy Némethy — *ut etiam rationibus civium Academicorum consuleret* —, «igen sok olyan elemi magyarázatot vitt bele, melyre még a mi ifjaink sem szorultak.» Rögvest kiderül, hogy ezt miért eleventítettük fel.

Itt az *in Ovidianis* vitathatatlanul illetékes H. Magnusnak a Berliner Philologische Wochenschrift 40. (1920) évfolyamában, tehát alapos késséssel megjelent recenzióját kell felidézniünk a feledésből. *Kéll*, mert az érintett szerző — érthetőleg, tehát bizonyos mértékig megbocsáthatólag — nagyvonalúan elhallgatta, tanítványa és reménybeli utódja pedig nem nevezte nevükön a *tényeket*. Huszti (217) diplomatikus fogalmazással kendőzte el a valóságot: (Némethy) «becses figyelmeztetéseket kapott a sokszor igazságtalanul szigorú, de a maga Ovidiusát szintén alaposan ismerő» Magustól. A baj ott van, hogy Magnus — mint szakmailag illetékesebb idegen bíráló — tulajdonképpen *azt* írta meg 1920-ban, amit a tapintatos Hegedűs inkább csak sejtetett 1913-ban: a jogosult aggályokat Némethy *antediluvialis* velleitásaival szemben (Magnus 155: «das ganze Buch wirkt wie ein fossiler Überrest der Vorzeit», vagy a befejezésben: «ein schon bei seinem Erscheinen veraltetes Buch»),⁴ és Némethy minderről — megíngathatatlanul — nem akart tudomást venni.

Hát akkor mit tett? Kézipéldányába, amely most, jó hatvan év elteltével akadt a kezünkbe, bejegyzett egyet s más a «*nimum severus operum meorum censor*» (Suppl. 5) észrevételeiből és próbálta menteni a menthetőt. Vagy Magnus nevének feltüntetésével, vagy a nélkül korrigálja néhány korábbi «megoldását», vagy — ilyen is előfordul — diadalmasan csap le bírálójára (Suppl. 8): «*vehementer errat vir doctissimus . . .*» Ezt Huszti így fogalmazza (218): «Némethynek a verbális magyarázatban való páratlan jártassága ott nyilvánul meg legszebben, ahol német kritikusával szemben a maga régi felfogását védelmezi. Tanúságos e tekintetben Tr. IV 6,19–20, ez a Magustól alaposan félreértett hely, melynek kifecmítött értelmét Némethy egy-két fölvilágosító megjegyzéssel helyre-zökkenti.»

És ahol nem zökkenti helyre? Mivel tanúságosnak véljük, részletesebben ismer-tetjük a Dunától Északra élő barbárokra vonatkozó hely (Tr. III 10,11 sk.) problema-tikáját:

*dum vetat et Boreas et nix habitare sub Arcto,
tum patet has gentes axe tremante premi.*

Ehhez a helyhez Némethy (77) a köv. magyarázatot fűzte: «*premi*, ita urgeri, ut per Danuvium glacie concretum regiones meridionales quaerere cogantur.» Hegedűs regisztrálta, hogy Némethy a 11. sorban a hagyományozott *patet* helyett Merkel javítását (*vetat*) és az általában hagyományozott *iniecta* helyett a cod. Guelferb. alapján a *habitare*-t vette fel. «Természetes, hogy két ily javítással értelmes szöveg jön ki, és a kritikai keresztest bátran törölhetjük; sőt még azt is felhozhatta volna, hogy a *patet* két egymás utáni sorban dittographiára enged következtetni. De hátha éppen költői fogalmazás a *patet*? . . . A *patet* két értelme ugyancsak nem szokatlan; a hely nyer költőiségben . . .» (602. l.)

Meg kell vallanunk, hogy Magnus keresetlen kritikája Némethy «kommentárjáról» (156: «. . . ist kompletter Unsinn») nem is nagyon túlzott; ugyanakkor elgondolkod-hatunk azon, hogy a hely a legmodernebb szövegkiadásban (G. Luck, 1967)⁵ is *cruxok* közé foglalva szerepel. Hegedűsnek a rejtélyes *premi* értelmezésére nincs szava; Magnus szerint «*premi* heisst, wie oft bei Ovid, ‚gedrückt werden von‘ = ‚sich unter etw. befinden‘. Némethy áthúzta a joggal bírált jegyzetet és a lap aljára ezt írta: «*sub axe esse*, cf. Ov. Met. I 45–48 et Trist. II 190.» Illő fogalmazásban ezt látjuk viszont a Suppl. meg-felelő helyén (p. 6 sq.), vö. Huszti 217: «Némethy nemcsak elfogadja kritikusának vélemé-

⁴ A két recenzió szinte csak hangnemben különbözik egymástól, vö. Magnus, 155: «Nirgends wird versucht, einem Gedichte seinen Platz in der Literaturgeschichte anzu-weisen, es aus der Situation heraus zu erklären, es zu zergliedern, in seinen Gedankengang einzuführen. Immer bleibt's bei dürftigen und trivialen Bemerkungen zu einzelnen Stellen . . .», vagy a kommentárt igénytelenségéről (153): «. . . im wesentlichen eine Zusammenstellung dürftiger Einzelerklärungen grösstenteils elementaren Charakters, so elemen-tar, dass unsere Tertianer sich über sie lustig machen würden.»

⁵ Vö.: Ant. Tan. 15 (1968) 291 skk. és 25 (1978) 272 skk.

nyét, hanem egyúttal két kitérő párhuzamos hely felhozásával szinte kétségtelen bizonyosságra emeli.)

Bizonytalanságban ezek után is éppen csak a *cruz desperationis* és — nem utolsósorban — a *premi* voltaképpen jelentése marad. Ha *visszatérünk* a Merkel «javításának» beiktatása előtti hagyományhoz (9 skk.):

*at cum tristis hiems squalentia protulit ora,
terraque marmoreo est candida facta gelu,
dum patet et Boreas et nix iniecta sub Arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi,*

és Merkel szövegváltoztatását mellőzve inkább a Hegedűs képviselte költőiséget igényeljük, továbbá ha Némethy utólagos pótlásait a *premi* jelentésének klimatológiai vonatkozásaival, például a hippokratészi (p.a. 24) *πέζουσαι*-jal is kiegészítjük,⁶ akkor a modern Luck-kiadás *cruza*it is nyugodtan fölöslegesnek mondhatjuk.

Némethy Géza hevenyészett bejegyzéseinek teljes felsorolása ezek után szükségtelennek látszik. Mindössze két apróságot említünk: a 101. lapon (ad Tr. IV 9: *In inimicum*) Heinze nevével találkozunk (cf. Heinze, Phil. W. 1921, 896), ami annyit jelent, hogy Némethy az illető folyóirat következő évfolyamát lapozva R. Heinzének A. Rostagni Ibis-könyvecskéjéről (Firenze 1920) írott recenzióját is látta (a hivatkozás az adott összefüggésben semmit sem segít, és a Suppl.-ba sem került bele). Nem az újabb irodalomnak Husztitól említett ismeretét bizonyítják az elegiák címmegjelöléseinek több ízben megfigyelhető kiegészítései sem egy régi szerző Ovidius-dolgozatainak (G. Graeber: Quaest. Ovid. I—II. Elberfeld 1881—84) azonosítási kísérleteivel.

Tallózásunknak végére érve magunktól kérdezzük: találtunk-e némi tisztabuzát a felszedett kalászkokban? Legalább utólag látjuk, hogy a kérelhetetlenül igényes Heinrich Gusztáv és Ábel Jenő *folytatói* még az 1910—20-as években is milyen áldatlanul függetlenül lettek a korszerű tudományművelés kívánalmaitól és teljesítményeitől. Kegyeletlen visszapillantásunkat az az óhaj mentse, hogy a köldöknéző provincializmust próbáljuk felszámolni, mert különben sem a kisebb-nagyobb Magnusoknak, sem tulajdon elkiismeretünknek nem tudunk mit válaszolni.

⁶ Vö. a horatiusi Lalage-óda *urget*-jével (C. I 22,20) és a kommentárunkban (Bp. 1975, 123) ehhez idézett helyekkel. — Luck Tristia-kommentárja (II. köt. 212) nem segíti ki az érdeklődőt («das Distichon ist zweifellos korrupt . . . , fast sicher eine Interpolation des 12. Jahrhunderts, aber *premi* könnte echt sein, vgl. II 190; ex P. I 7,11 *nos premat . . . frigore caelum*»). — Egy Lucanus-hely segíthet a fent érintett klimatológiai vonatkozások megvilágításában. Az eposz III. énekében a Pompeius és Caesar közt kitörni készülő világháború méreteit merész költői túlzások érzékeltetik. A polgárháborús őrzöngés (249 *furor*) egyebek közt a távoli Aethiopia földjét is mozgósította:

*. . . quod non premeretur ab ulla
signiferi regione poli, nisi poplite lapsa
ultima curvati procederet ungula Tauri.*

(253 skk.) A nehéz hely értelmezését megkönnyíti az a tény, hogy a kérdéses sorokat Servius is idézi az Aeneis VI 795 sk. soraihoz (*iacet extra sidera tellus, extra anni solisque vias . . .*), vagyis: mint ahogy Augustus híre a teremtett világ végénél messzebbre is elhat, úgy mozgatta meg az esztelen polgárháború az oikumené legtávolabbi népeit, még Aethiopiát is, amelynek földjét az állatöv egyik jegye sem «nyomná», ha a Bika csillagképének «végsőülke» (Laky Demeter ford., 1867) föléje nem nyúlna. A mai olvasónak szinte érthetetlen csillagászati utalás a *premere* szakkifejezés jelentését valahogy mégis elképzelhetővé teszi. — *Korr.* — *jegyzet:* Vö. még pl. Curt. Ruf. VII 3, 11: (a „világvégi” hegyvidéken) *obscura caeli umbra . . . premit terram.* De Goethe is ilyen *nyomasztónak* érezte a hazájából — „északi” — eget a VII. római elégiában: *Trübe der Himmel und schwer auf meine Scheitel sich senkte.*